УДК 94(5)+(470.41)

К.Г. Әхсәнов

ФАТИХ КӘРИМИ, ГАЛИӘСГАР КАМАЛ ҺӘМ 1913 ЕЛНЫҢ 23 (10) ГЫЙНВАРЫНДА ИСТАНБУЛДА БУЛГАН ДӘҮЛӘТ ТҮНТӘРЕЛЕШЕ

Актуальность исследуемой проблемы обусловлена необходимостью освещения малоизвестных эпизодов в турецкой истории и российско-турецких отношениях, которыми является период балканских войн. Тема государственного переворота 23 января 1913 года в целом достаточно подробно не исследована в отечественной исторической науке, а вопрос вовлеченности в события выходцев из России почти не затрагивается в научной литературе. Цель статьи заключается в анализе материалов татарских журналистов, работавших в Стамбуле с ноября 1912 по январь 1913 гг., касающиеся внутриполитической ситуации в Османской империи. Изучив материалы, находившихся в Стамбуле во время Балканской войны татарских журналистов, можно сделать вывод, что они имели тесные связи с местными коллегами по перу, а также со многими османскими политиками, и были свидетелями, возможно, и участниками внутриполитической борьбы в столице Османской империи.

Ключевые слова: Балканская война, Османская империя, Турция, Ф. Карими, «Вакыт», «Йолдыз», «Иттихад ве теракки» (Младотурки), Г. Камал.

The relevance of the investigated problem is caused by the need of the coverage of little-known episodes in the Russian-Turkish relations, which is the period of the Balkan wars. The topic of the coup d'état of January 23, 1913, as a whole, has not been studied in sufficient detail in Russian historical science, and the issue of involvement in the events of people from Russia is almost not addressed in the scientific literature. The purpose of the article is to analyze the materials of the Tatar journalists, who worked in Istanbul in the first months of the Balkan War (November-December 1912) and studied the political situation in the Ottoman Empire. Having studied the materials of the Tatar journalists that were in Istanbul during the Balkan War, we can conclude that they had close ties with their local counterparts, as well as many Ottoman politicians, and have seen, and possibly were the members of the political struggle in the capital of the Ottoman Empire.

Keywords: The Balkan War, Ottoman Empire, Turkey. F.Karimi, «Vakyt», «Yoldyz», «Ittihad ve terrakki» (Young Turks), G. Kamal.

Мәкаләдә тикшерелгән теманың актуальлеге Төркия тарихындагы һәм Россия белән Госманлы дәүләте арасындагы аз билгеле вакыйгаларны, шулай ук XX гасыр башы рус-төрек мөнәсәбәтләрендә татар зыялыларының ролен яктырту зарурлыгыннан чыгып билгеләнә. Татар ханлыкларын Россиягә кушканнан соң, күп кенә милләттәшләребез Госманлы империясенең ислам дине терәге, Россия самодержавиесенең колониаль сәясәтенә каршы көрәштә терәк булырга мөмкин союздаш икәнен төшенәләр. Идел-Урал төбәгендә яшәүче татарлар һәм Госманлы империясе арасындагы мәдәни бәйләнешләр

берничә гасырны колачлый. XIX гасыр урталарында Госманлы империясенең алдынгы Европа илләреннән артталыгын бетерүне максат иткән Танзимат (үзгәртеп кору, реформалар) чоры башлангач, Россия мөселманнарының Төркия белән кызыксынуы яңадан көчәя.

Шуны билгеләп үтәргә кирәк, 1905–1907 еллардагы Рус революцияләре чорында барлыкка килгән татар вакытлы матбугатында госманлы төрекләре темасы, традицион рәвештә, үзәк урыннарның берсен алып тора.Татар газета-журналлары Госманлы империясендә барган вакыйгалар белән бик нык кызыксына. Шул ук вакытта кайбер татар журналистлары һәм мөхәррирләренең тормышы теге яки бу дәрәҗәдә Төркия белән бәйләнгән була: алар анда йә белем алалар, йә туганнары яши (Йосыф Акчура, Фатих Кәрими). Госманлы империясенең иҗтимагый-сәяси тормышы белән бәйле вакыйгалар татар матбугаты аудиториясендә бик тиз яңгыраш таба. 1908–1909 еллардагы Яшь төрекләр инкыйлабын татарлар дәртләнеп каршы алалар. Госманлыларның Африкадагы соңгы биләмәләре – Триполитания һәм Киренаикины (хәзерге Ливия) яулап алу максаты белән Италия хәрби кампания башлап, 1911–1912 еллардагы Триполитания сугышы барганда да, татар матбагалары Төркиягә теләктәшлек белдереп чыга. 1912–1913 еллардагы Балкан сугышлары белән бәйле вакыйгалар татар матбугатында аеруча зур резонанс тудыра. Албания, Македония һәм Фракия территорияләрендә җәелгән Беренче Балкан сугышының башында госманлылар гаскәре авыр җиңелүләргә дучар була. Болгарлар Адрианопольне камап алалар һәм Истанбул шәһәре читендәге Чаталҗага килеп җитәләр. Союздашлар (Греция, Сербия, Болгария һәм Черногория) туктаусыз һөҗүм итеп торганда, татар җәмәгатьчелеге фронтлардагы хәлне борчылып күзәтә. Аеруча күп укыла торган басмалар мәкаләләрне күчереп басу һәм сылтама бирү белән генә чикләнми, ә сугыш хәрәкәтләре барган районнарга үз хәбәрчеләрен җибәрә. Әмма Төркиягә килгән журналистлар хәрби хәрәкәтләрне генә бәян итеп калмыйлар. Шул заманда Төркияне чолгап алган кискен эчке сәяси көрәш эченә үзләре дә тартылалар.

Балкан сугышлары чорында татар журналистларының Төркиядәге эшчәнлеге темасы татар галимнәренең хезмәтләрендә кабат-кабат күтәрелә. Фатих Кәримигә багышланган фәнни-биографик җыентыкка кереш мәкаләсендә академик М.Г. Госманов, «Истанбул мәктүбләре»нә бәя биреп, татар журналисты 1913 елда ук империячел «госманчылык» идеологиясенең банкротлыкка чыгуын күрде, дип яза [Фатих Карими, с. 320]. Бүгенге көндә татар хәбәрчеләренең Истанбулдагы эшчәнлеге темасына үзенең хезмәтләрендә Әлфинә Сибгатуллина кагылып үтә: «Фатих Кәрими кебекләр Төркия өчен «үз» кешеләр булып, шул ук вакытта аларның Госманлы империясендә барган вакыйгаларга, «читтән күзәтүче» сыйфатында, үзенчәлекле карашы барлыкка килә. Алар Төркияне эчтән яхшы беләләр, әмма шуның белән бергә, аңа чит күз белән карау сәләтенә ия булалар, ягъни сугышлар һәм халык күтәрелешләре чорында илнең халыкара

хәлен исәпкә алып, объектив һәм киңрәк караш ташлыйлар. Ф. Кәрими «хатлары»ның оригинальлеге шуның белән аңлатыла да» [Сибгатуллина, с. 146]. Балкан сугышлары вакытында татар журналистларының Төркиядәге эшчәнлеге темасы белән кызыксынучылар күп булса да, аларның Госманлы империясендәге эчке сәяси вазгыятьне яктырту һәм үзләренең дә сәяси көрәшкә тартылу мәсьәләләре тарихи әдәбиятта чагылыш тапмаган диярлек.

Бу мәкаләне язганда, 1912–1913 елларда Беренче Балкан сугышы фронтларындагы вазгыятьне яктырткан, шулай ук Госманлы дәүләте тормышындагы сәяси вакыйгаларга бәя биргән татар вакытлы матбугаты материалларына мөрәҗәгать иттек. Без «Йолдыз», «Вакыт» газеталарыннан, Ф. Кәриминең «Истанбул мәктүбләре» китабыннан файдаландык.

Шул рәвешле, Төркиягә килгән татар журналистлары сугыш хәрәкәтләрен тасвирлау белән генә чикләнмиләр. Алар Госманлы империясендә барган көчле эчке сәяси көрәшнең үзәгенә эләгәләр, дидек. 1912 елның ноябреннән 1913 елның мартына кадәр Ф. Кәрими «Вакыт» газетасының Истанбулдагы хәбәрчесе була һәм Оренбургка материаллар җибәреп тора. Балкан сугышлары чоры Госманлы империясендәге вазгыять аеруча тулы яктыртылган «Истанбул мәктүбләре» китабын Ф. Кәрими шул материалларга таянып язган. 1912 елның ноябреннән 1913 нең гыйнварына кадәр Истанбулда яшәгән Г. Камал Казанда чыккан «Йолдыз» газетасына җибәргән корреспонденцияләрендә Төркиядәге вакыйгаларга үз карашларыннан чыгып бәя бирә. Шул рәвешле Россиядәге төп мөселман газеталарының берсенең мөхәррире һәм татар драматургиясенә нигез салучы Госманлы империясе элитасы каршы торуының шаһитләре булалар.

1912 елның көзендә Төркия үз тарихында аеруча драматик эпизодларны кичерә. Балкан сугышының беренче көннәрендәге авыр җиңелүләргә илдәге киеренкелек тә өстәлә. Госманлы империясенең Италия белән сугышта җиңелүеннән файдаланып, яшь төрекләрнең сәяси дошманнары («Иттихад[1] вә тәрәккый[2]» фиркасе, яисә «иттихадчылар») 1912 елның июлендә илдә түнтәрелеш (переворот) ясыйлар. Аның башында 1911 ел башында оешкан «Хөррият вә иттиляф» фиркасе тора. Аңа күп кенә оппозицион фиркаләр һәм төркемнәр керә. Яңа фиркане күп кенә милли азчылык вәкилләре дә хуплый. Чөнки ул аларга, илнең сәяси бөтенлеген саклаган хәлдә, милли өлкәләр автономиясе принцибын тормышка ашырырга вәгъдә бирә. «Хөррият вә иттиляф[3]» шактый катлаулы күренеш булып, төрле сәяси карашлы кешеләрне – милләтчеләрне, либералларны, көнбатышчыларны, секулярлаштыручыларны һ. б. үз эченә ала. Моннан тыш аның составына, мөселман төрекләр белән беррәттән, Госманлы

[1] Иттихад – берләшү, бер фикердән эш итү.

[2] Тәрәккый – алга китү, прогресс.

[3] Иттиляф – килешү, уртак фикергә килү.

империясенең мөселман түгел халыклары вәкилләре дә керә [Genel Turk tarihi, s. 352].

1912 елның июлендә, иттиляфчылар тырышлыгы белән, иттихадчылар яклаган хөкүмәт отставкага китәргә мәҗбүр була. Яңа Министрлар кабинетына рәсми рәвештә партиясез, әмма тулаем алганда лояль иттиляфчы Әхмәд Мөхтәр-паша җитәкчелек итә. 1912 елның августында соңгылары иттихадчылар күпчелекне тәшкил иткән парламентны таркатуга ирешәләр. Аннан амнистия игълан ителә, ул тәхеттән бәреп төшерелгән солтан Габделхәмид II тарафдарларына да кагыла. Яшь төрекләр, җиңелүгә дучар булып, яңа шартларда көрәшкә әзерләнә башлыйлар. 1912 елның августында Истанбулда фирканең чираттагы корылтаен уздыралар, ә аннан соң Үзәк комитет Салоникига күченә. Октябрьдә Истанбулда тагын зур үзгәрешләр күзәтелә. Министрлар кабинеты отставкага китә. Ә яңа хөкүмәт белән иттиляфчылар куйган Кямил паша җитәкчелек итә. Хөкүмәт башлыгына, егерме елдан артык Бөекбритания белән тыгыз элемтәдә торуын сәбәп итеп, «инглиз» дигән кушамат тагыла [Финкель, с. 716].

Иттиляфчылар сугыш вазгыятен сәяси дошманнарын репрессияләү өчен файдаланалар. Иттихадчыларның күп кенә актив эшлекләре кулга алына [Петросян, с. 375]. Хөкүмәт башлыгы Кямил паша конституцион җыелыш чакырырга тәкъдим итә. Әмма кабинетның башка әгъзалары аның фикерен уртаклашмый. Яшь төрекләр әлеге бәхәскә катнашмыйлар [Feroz Ahmad, s. 148]. 1912 елның азагында Госманлы империясе башкаласында сәяси вазгыять әнә шулай катлаулы була.

Истанбулга килү белән язган беренче мәкаләләрендә («мәктүбләрендә») ук Ф. Кәрими укучыларның игътибарын яңа госманлы хакимиятенең яшь төрекләр өстенә репрессияләр белән ябырылуына юнәлтә. Ул эре дәүләт эшлеклеләренең – министрлар, министр ярдәмчеләре, депутатлар, партия функционерларының кулга алынуын хәбәр итә. Ил җитәкчелегенең кайбер вәкилләре чит илләргә китеп өлгерә. Журналистның яшь төрекләрнең гаебе нәрсәдә булуы турындагы соравына шул заманның рәсми фикерен тәңгәл җавап яңгырый: «Безнең шушы хәлгә төшүебезнең сәбәпчеләре – алар». Яңа хакимиятнең яшь төрекләргә шундый кырыс мөнәсәбәте сәбәбен эзләп, Ф. Кәрими, солых төзелгәннән соң, хөкүмәткә җиңелгән өчен дә, гаять зур территорияләрдән колак каккан өчен дә җавап бирергә туры киләчәген аңлый. Һәм ризасызлык дулкынында кабат яшь төрекләргә ихтыяҗ туачак, алар берсүзсез хакимиятне кире үзләренә кайтарырга теләячәк. Берничә ай үтүгә, нәкъ шулай була да.

Фиркаләр арасындагы каршылыкларның тулаем Төркия язмышына куркыныч тудыруын ассызыклап, Ф. Кәрими беренче хатязмаларында ук яшь төрекләрне яклап чыга. Төрекләрнең бөтен гаепне иттихадчыларга кайтарып калдырырга омтылуы, Ф. Кәрими фикеренчә, объектив информация булмаудан, шулай ук «тәмле телле» грек һәм әрмәннәрнең сүзенә ышанудан. «“Иттихад вә

тәрәккый"чылар Төркиядә төрек хакимияте (ягъни Европа державалары һәм алар белән бәйле башка милләт вәкилләрендән булган компрадор буржуазия даирәләренең түгел, барыннан элек, төрекләрнең үз мәнфәгатьләрен кайгырткан хакимият. – *К.Ә.)* ясау иҗтиһадында[1] иделәр, бәгъзы[2] бу хосусда артыграк ашыгычлык итүб эшне боздылар, ләкин максадлары тугры иде. Әмма иттиляфчыларның дустлары булган арнаудлар[3] вә греклар үзләренең һөнәрләрен күрсәтделәр: Яурупада госманлы хакимияте кимүгә яки бетүгә иң зур сәбәбчеләр шулар булды. Бичара, садәдил[4] төрекләр халән[5], арнаудларны мактыйлар вә «иттихад вә тәрәкъкый»чыларны яманлыйлар» [Кәрими, б. 33].

Ф. Кәрими Истанбулдан җибәргән хат-язмаларында яшь төрекләрне кулга алу темасына кабат-кабат әйләнеп кайта: «Ватан шул кадәр зур тәһлекәгә[6] төшкән бер заманда мәмләкәтнең иң мөнтәхәб[7], иң фәгъгал[8] вә иң хәмиятпәрвәр[9] кешеләрнең төрмәләргә тутырылулары яки, хәятләрен коткару өчен, чит мәмләкәтләргә качарга мәҗбүр булулары никадәр шаян[10] тәәссеф[11] бер эшдер. Мондый бер вакытда бөтен сәяси ихтиляфлар[12] бер якга ташланурга вә бөтүн ватан уллары бергә сарылуб ватанны мөдафәга[13] итергә тийүш иде. Монда исә балигъкәс[14]... [Кәрими, б. 38]. Үзенең мәкаләләрендә Ф. Кәрими иттихадчыларны Төркиянең чын патриотлары дип атый, шул ук вакытта аларның оппонентлары – иттиляфчыларга чит илләрдәге көчләрнең һәм ил эчендә төректән башка милләт кешеләреннән торган төркемнәрнең йогынтысы көчле дип саный.

Яңа Балкан сугышындагы уңышсызлыклар Кямил паша хөкүмәтенең абруен бик нык төшерә. Төркия өчен үтә нык файдасыз вакытлы солых төзелгәннән соң, вазгыять үзгәрә башлый. Ф. Кәрими дә үзенең хат-язмаларында шул турыда хәбәр итә. Ул шулай ук элек кулга алынган яшь төрекләрнең азат ителүләрен хәбәр итә [Кәрими, б. 92]. 1912 елның соңгы көннәрендә Истанбулда сәяси вазгыять бик нык кискенләшә, хөкүмәт болай да какшаган абруен тәмам югалта, ә яшь төрекләрнең йогынтысы киресенчә үсә. «Иттихад вә тәрәккый» фиркасе лидерларының берсе – Әнвәр бәкнең итальяннар кул

---

[1] Иҗтиһад – тырышу, тырышлык.
[2] Бәгъзы – кайбер, кайвакыт.
[3] Арнауд – албан.
[4] Садәдил – саф күңелле.
[5] Халән – хәзер.
[6] Тәһлекә – һәлакәт, куркыныч хәл.
[7] Мөнтәхәб – сайлап алынган.
[8] Фәгъгал – бик эшчән.
[9] Хәмият – башкаларның зарар китерүеннән саклау.
[10] Шаян – тиешле дәрәҗәдә.
[11] Тәәссеф – үкенү, ачыну.
[12] Ихтиляф – каршылык.
[13] Мөдафәгә – каршы торып сугышу.
[14] Балигъкәс – бөтенләй киресе.

астындагы Триполитаниядан[1] кайтуы җәмәгатьчелекнең һәм матбугатның игътибарын җәлеп иткән мөһим вакыйгага әйләнә. Ф. Кәрими һәм Г. Камал, аның белән очрашып, интервью алмакчы булалар. 1912 елның 14 декабрендә Ф. Кәрими Әнвәр бәк белән әңгәмә кора. Г. Камал үз теләгенә ирешә алмый, ул Әнвәр бәк үзе юк вакытта аның өендә була һәм бары әтисе белән генә очрашып сөйләшә. Әнвәр бәк квартирының җиһазланышын тасвирлаганда, Г. Камал анда Наполеон Бонапарт сурәтләренең артык күп булуына игътибар итә. Күрәсең, Әнвәр бәк, Г. Камал язганча, элеге шәхес алдында баш игән [«Йолдыз», 1912].

Ф. Кәрими үзенең хат-язмаларында Әнвәр бәк шәхесенә соклануын яшерми: «Төркия инкыйлабы вә Траблис сугышы вакытында зур каһарманлыклар күрсәткән Әнвәр бәк исеме ишетелгән вакытда бөтен төрекләрнең йөзендә шул нисбәтдә ифтихар вә мәгърурият галәмәтләре заһир була, һәркем аның исемен хөрмәт илә яд итә, һәркем аны күрәсе вә рәхмәт әйтәсе килә» [Кәрими, б. 143]. Очрашуга да ул «Төрек йорты» журналын чыгаручы Йосыф Акчура белән бергә бара. Очрашуның башында ук Әнвәр бәк татар журналистында яхшы тәэсир калдыра. Ф. Кәрими нигездә Италия белән сугыш вакытында Әнвәрнең Триполитаниядә булуын бәян итә. Әңгәмә вакытында бүлмәдә тагын ике офицер була. Моннан тыш, Ф. Кәрими аның янында утырганда, Әнвәр янына берничә кеше килә. Кем беләндер ул журналистлар алдында сөйләшә, кемнедер башка бүлмәгә алып чыга һәм көтеп торуын үтенә. Һәм, ниһаять, Ф. Кәриминең Әнвәр турындагы язмасының ахыры кызыклы: анда ул Әнвәр бәк кебек бөек һәм хөрмәтле шәхесне уңайсыз хәлгә куймас өчен, кайбер темаларга сорау бирүне мәгъкуль күрмәве турында әйтә. Күрәсең, бу очракта сәяси вазгыять һәм Әнвәрнең шул замандагы Төркия хакимнәренә мөнәсәбәте турында сүз бара.

Ф. Кәрим Әнвәр бәкнең планнары турында белгәнме? Бу сорауга анык җавап юк. Чөнки берничә атна узуга Әнвәр Төркиядәге заговор белән җитәкчелек итә. Нәтиҗәдә хөкүмәт бәреп төшерелә, яшь төрекләр хакимияткә килә һәм 1918 елга кадәр Госманлы империясенә җитәкчелек итә. Асылда Ф. Кәрими Әнвәр бәкнең йортына гына түгел, заговорчылар штабына килгән булып чыга. Ул үзенең язмаларында Әнвәр бәкнең түбәндәге сүзләрен китерә: «Яшәр өчүн бары үлемдән генә курыкмаска кирәк. Үлемдән курыкмаган кеше яки милләт озак һәм рәхәт яши ала» [Кәрими, б. 143]. Әнвәр бәк чыннан да үлемнән курыкмаган, кыска, әмма якты һәм тулы тормыш белән яшәгән. Ф. Кәрими белән очрашудан соң берничә атна үтүгә, Әнвәр бәк заговорчыларның әйдаманына әверелә һәм хөкүмәт бәреп төшерелә. Бераздан ул үзен хәрби министр итеп куйдырта. Һәм Госманлы империясенең факттагы өч хөкемдарының берсе – кодрәтле Әнвәр паша була. Төркия Беренче бөтендөнья сугышында җиңелүгә дучар

[1] Триполитания – хәзерге Ливия.

булгач, Германиягә китеп бара, аннан революцион Россиягә килеп эләгә, әмма большевиклардан гайрәте чигеп, Урта Азиядәге басмачылар хәрәкәтенә кушыла һәм чекистлар белән бәрелештә һәлак була.

Ф. Кәриминең яшь төрекләрнең тагын бер күренекле лидеры – принц Сәед Хәлим паша белән очрашуы шулай ук кызыклы һәм әһәмиятле. Хәлим паша – Мисыр хөкемдары Мөхәммәд Гали оныкларының берсе. Ф. Кәрими Хәлим паша турында «Мисыр принцы» буларак язса да, Мөхәммәд Галинең чыгышы белән европалы албан булуын әйтеп үтәргә кирәк. Хәлим паша бик хәлле кеше була. Байлыгы миллионнар белән исәпләнеп, Босфордагы күп кенә сарайлар һәм биналар да аның милке санала. Еникёй дигән җирдә урнашкан шундый сарайларның берсенә Ф. Кәрими күренекле татар җәмәгать һәм дин эшлеклесе Габдррәшид Ибраһимов белән бергә килә. Рәшид казый Хәлим пашаны яхшы белеп, татар журналисты белән төрек сәясәтчесе арасында арадашчы ролен үти. «Мисыр принцы» кунакларны гаҗәеп зиннәтле йортында кабул итә, хуҗа кешенең тәрәзәләре туп-туры Босфор суларына чыга. Ф. Кәрими белән танышканнан соң, Хәлим паша кунагына Россия мөселманнары тормышының төрле өлкәләренә караган сораулар бирә: мәгариф (мәктәп һәм мәдрәсәләр), һөнәрләр һәм сәнәгать, муллаларның укымышлылыгы, мөселманнарның һәм рус халкының үзара мөнәсәбәте турында.

Сәед Хәлим паша Ф. Кәримигә җавапларында Балкан сугышында җиңелүдән соң Төркиянең киләчәген яшь төрекләр хакимиятен яңадан торгызуда гына күрүен әйтә: «Әгәр тиздән «Иттихад вә тәрәккый» җәмгыяте эш башына менүб, бетүн куввәтне үз кулына алса вә үткәндә ясаган бәгъзе хаталарын бетерүб, үзенең пруграмын гамәлгә кую хакында һичнәрсәгә карамый, хәтта лязем[1] булса диктаторалык итүдән дә курыкмый эшкә керешсә, Төркиянең мөстәкыйль бер хөкүмәт хәлендә яшәве мөмкин, юкса Рум илендәге[2] вакыйгалар гыйнилә Анатулидәдә[3] дәвам итәчәк вә ниһаять Төркиянең истикъляленә[4] хатимә[5] биреләчәкдер» [Кәрими, б. 207].

Ф. Кәрими үзе Сәед Хәлим паша турында бары мактап кына сөйли, аны үз иленең патриоты һәм «Иттихад вә тәрәккый»ның тугрылыклы тарафдары дип атый. Сәед паша кашеләренең атнасына ике-өч мәртәбә Истанбул мәчетләрендә һәм шәһәрдән читтә яшәүче качак мөселманнарга хәер-садака өләшүләрен билгеләп үтә. Ф. Кәрими һәм Сәед Хәлим паша әңгәмә корганда булган бер кызыклы фактны билгеләп үтәргә кирәк: татар журналисты белән сөйләшеп утырганда, хезмәтче кереп, полковник Зәки бәкнең килүен һәм пашаны күрергә теләвен хәбәр итә. Яшь төрекләр тарафыннан оештырылган дәүләт переворотына санаулы көннәр генә калганда, хезмәттәге хәрби

[1] Лязем – кирәк.
[2] Рум иле – Төркиянең Европа өлеше.
[3] Анатули – Төркиянең Азия өлеше.
[4] Истикъляль – бәйсезлек.
[5] Хатимә – ахыр.

кешенең оппозизиядәге, һәм хәтта каһәрләнгән сәясәтче янына килүе бик тә сәер тоела. Сәед Хәлим пашаның язмышы да көрәштәше Әнвәр пашаныкы кебек якты һәм фаҗигале: яшь төрекләр хакимияткә кайткач, ул хәтта күпмедер вакыт садразам – хөкүмәт башлыгы булып тора. 1921 елда Римда әрмән террорчысы тарафыннан үтерелә [Feroz Ahmad, s. 209].

Шулай итеп, яшь төрекләр һәм хөкүмәт тарафдарлары каршы торышының иң югары ноктасы 1913 елның 23 (10) гыйнварындагы түнтәрелеш була. Яшь төрекләрнең хакимияткә кайтуына багышланган хат-язмасының башында Ф. Кәрими 10-нчы гыйнвар вакыйгаларына кыскача йомгак ясый. Ул Истанбулда ике сәгать эчендә акылга сыймаслык инкыйлаб булды, дип хәбәр итә. Кямил паша хөкүмәте бәреп төшерелә, ә аның урынына Мәхмүд Шәүкәт паша җитәкчелегендәге кабинет килә, шул рәвешле ил белән «Иттихад вә тәрәккый» фиркасе тарафдарлары, ягъни яшь төрекләр идарә итә башлый. Шул ук вакытта Ф Кәрими, яшь төрекләргә симпатиясе булса да, бәреп төшерелгән хөкүмәтнең хәрби министры, дәүләт түнтәрелеше барышында һәлак булган Назыйм пашаны зур ихтирам белән искә ала, аны сәләтле һәм намуслы дәүләт ире дип атый. Ф. Кәрими яшь төрекләрнең хакимиятне шулкадәр тиз арада яулап алуларына бөтен халыкның гаҗәпләнүен ассызыклый, әйтерсең, аларга ниндидер тылсым көче ярдәм иткән [Кәрими, б. 229]. Аннан соң Ф. Кәрими Истанбулдагы вакыйгаларны һәм үзенең тәэсирләрен тәфсилләп сөйләүгә күчә. 10 гыйнвар көнне иртән Европа державалары ультиматумын кабул итүе – ягъни Госманлы Төркиянең Балкандагы союздашлар белән үтә нык файдасыз, хурлыклы шартларда солых төзергә ризалык бирүе турында хөкүмәт карары басылып чыга. Ф. Кәрими фикеренчә, бу – җәмгыятьтә чуалышлар китереп чыгарырга тиеш була. Көннең беренче яртысында Истанбулда тынлык хөкем сөрә. Сәгать икеләрдән соң, хөкүмәт резиденциясе (Югары Порта) каршындагы кунакханәдә яшәгән Ф. Кәрими Бәйоглы тарафына, Алтын Мөгез култыгының икенче ярына юнәлә. Хөкүмәтнең бәреп төшерелүе турында ул шунда ишетә. Ф. Кәрими кире кунакханәгә кайта, хөкүмәт йорты янында шаккатырлык бер нәрсә дә күрми. Шуннан соң ул Истанбулда чыга торган бер газета редакциясенә кагылып чыкмакчы була, әмма полиция аны бинага үткәрми. Ф. Кәрими кабат хөкүмәт йорты янына килә һәм анда халык төркеме җыелуын, митинг баруын күрә.

«Йолдыз» газетасына язган хәбәрендә Г. Камал да 23 (10) гыйнвар вакыйгаларын тасвирлый. Түнтәрелешкә берничә көн кала Г. Камал яшь төрекләр һәм хөкүмәт арасында каршы торыш тәгаенләнүен яза. Күрәсең, Г. Камал Ф. Кәрими белән бер үк кунакханәдә яшәгән: тәрәзәдән шау-шу ишетеп, ул урамга чыккан һәм хөкүмәт резиденциясе янына җыелган халык төркеменең «Яшәсен Әнвәр бәй!» дип өзеп-өзеп кычкыруын күргән. Әйтергә кирәк, Г. Камал, яшь төрекләр хакимиятне яулап алганда турыдан-туры катнашкан кешеләрнең сүзләренә дә таянып, вакыйгаларны тәфсилләбрәк тасвирлый. Г. Ка-

мал мәкаләсендә яшь төрекләрнең Югары Порта бинасын алуы һәм аларга каршылык күрсәтергә маташкан хәрби министр Назыйм пашаның һәлак булуы детальләп сурәтләнә [«Йолдыз», 1913].

Нәтиҗә ясап, шуны әйтергә кирәк: 1912 елның көзендә Госманлы империясе үз тарихында аеруча драматик чорларның берсен кичерә. Балкан сугышы барышында ул Европадагы барлык биләмәләрен диярлек югалта һәм Истанбулга болгар гаскәрләре тарафыннан яулап алыну куркынычы яный. Сугышта җиңелүнең аяныч нәтиҗәләренә Төркиянең идарә итүче элитасы фиркаләре һәм төркемнәре арасындагы эчке каршылыклар да өстәлә. Госманлы гаскәрләренең җиңелүе һәм империянең җимерелү куркынычы туу Россия мөселманнарын (Идел-Урал татарларын) бик нык борчуга сала. Татар газета һәм журналлары Төркиядәге вакыйгаларны даими яктыртып баралар. Шушындый катлаулы заманда берничә татар журналисты Истанбулга килә. Алар хәрби хәрәкәтләрне яктыртырга тиеш булалар, әмма Төркия башкаласында эчке сәяси көрәшнең нәкъ үзәгенә килеп эләгәләр. Татар репортерлары хәрби хәрәкәтләр барышын бәян итүдән бигрәк, Госманлы империясенең иҗтимагый һәм сәяси тормышына күбрәк игътибар бирәләр, кайберләре, күрәсең, элеге вакыйгаларда үзләре дә турыдан-туры катнаша.

Әдәбият

«Йолдыз», 1912.

«Йолдыз», 1913.

Кәрими Ф. Истанбул мәктүбләре. Оренбург, 1913. 454 б.

Петросян Ю. А. Османская империя: могущество и гибель. Исторические очерки. М: Изд-во Эксмо, 2003. 416 с.

Сибгатуллина А.Т. Контакты тюрок-мусульман Российской и Османской империй на рубеже XIX – XX вв. М., 2010.

Фатих Карими: научно-биографический сборник. Казань 2000. 320 с.

Финкель К. История Османской империи: видение Османа. М.: АСТ, 2010 С. 730.

Genel Türk tarihi. Cilt 7. Osmanlı. 2002. Ankara, pp: 714 s.

Feroz Ahmad. İttihad ve terraki. İstanbul, 2010. 256 s.

Әхсәнов Камил Госман улы,

тарих фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының текстология бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре